

Т. І. Дерев'янкін

ЕКОНОМІКА РОСІЇ ТА УКРАЇНИ В ХХ столітті * : руйнівні та відбудовчі процеси в 1918-1928 рр.

У статті розкриваються руйнівні наслідки громадянської війни і зумовленого ними посилення економічного хаосу в країні. Показано в зв'язку з цим роль в поглибленні, а потім – у подоланні кризи політики «воєнного комунізму» та нової економічної політики (непу) відповідно.

Вождь російських комуністів (більшовиків) В. І. Ленін у вересні 1917 р. опублікував брошуру «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися». В ній він відкинув перспективу господарського відродження країни на старій основі; замість цього він висунув кардинально нове бачення даної проблеми. Запропоновані ним заходи за своєю суттю були спрямовані насамперед на заміну капіталізму соціалізмом. І саме нова політична влада та створюваний нею новий суспільний устрій мали забезпечити перемогу над розрухою, відвернення катастрофи, створення соціалістичної економіки. Свої теоретичні передбачення і програмні положення комуністи реалізували в ході двох масштабних історичних експериментів, відомих як «воєнний комунізм» (1918-1920 рр.) і неп (1921-1928 рр.).

Політика «воєнного комунізму», яка визначила напрям господарського будівництва в 1918-1920 рр., в основних своїх рисах зводилася до наступного. За відомим ленінським висловом, «нову економіку ми почали будувати зовсім по-новому, ні з чим старим не рахуючись». Так, Декретом про землю Другого з'їзду Рад була ліквідована матеріальна основа залишків кріпосництва – поміщицьке землеволодіння; поміщицькі землі розподілялися між селянами. Скасовувалися становість і пов'язані з нею привілеї. Декретом ВЦВК від 21 січня 1918 р. було анульовано іноземні та внутрішні позики царського і Тимчасового урядів. В терміновому порядку були націоналізовані банки. Усуспільнювалася практично вся промисловість: крім великих фабрик і заводів, були націоналізовані також середні і навіть дрібні підприємства. Запроваджувалася бюрократична система управління промисловістю

* Продовження серії публікацій автора на дану тему. Початок див. у кн.: Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 33-34. — Київ, 2002. — С. 56-67; — Вип. 35-36. — Київ, 2003. — С. 85-95.

(т. зв. «главкізм»). Декретом Раднаркому РРФСР від 11 січня 1919 р. (в Україні – з березня 1919 р.) була введена продрозверстка. І так далі.

«Воєнний комунізм» увійшов у нашу історію як небачений до цього експеримент, в якому була задіяна вся країна, мільйони трудящих. Немалою мірою він обумовлювався (як це підкреслювалося в радянській історіографії) надзвичайною нуждою, розоренням і війною. Однак у зв'язку з цим не можна не враховувати того, що «воєнний комунізм» готувався і почав проводитися ще до громадянської війни. І в авторитетних джерелах трактувався він як явище «нормальної» політики. «Воєнний комунізм, – писав згодом М. І. Бухарин, – мислився нами не як «воєнний», тобто придатний тільки для певного ступеню в розвитку громадянської війни, а як універсальна, загальна і, так би мовити, «нормальна» форма економічної політики пролетаріату, який переміг» [3, с. 4].

Головним принципом, який відразу після жовтневої революції 1917 р. було покладено в основу господарського будівництва, полягав в усуненні з системи народного господарства категорії ринку. Виходячи з своїх суб'єктивістських уявлень про справедливий суспільний устрій, більшовицьке керівництво країни на чолі з Леніним поставило таке двоєдине завдання: ліквідувати капіталізм з його стихією ринку і замість нього створити «розподільчий» (безтоварний) соціалізм. Проте перетворення цього плану в життя обернулося (і не могло не обернутися) справді небаченими деформаціями. Зокрема, зв'язок між складовими виробництва став здійснюватися через прямий розподіл всього суспільного продукту. Складання плановими органами виробничих програм зводилося до підсумовування виробничих можливостей і формальної їх ув'язки з основними ресурсами, витрачуваними на виробництво. Виготовлювана продукція йшла не в реалізацію, а через державні структури вольовим шляхом розподілялася між окремими підприємствами. Розподіл продуктів серед населення здійснювався по карткам і ордерам; а це вело до того, що грошова оплата праці набувала дедалі більше другорядного значення. Паперові гроші, в свою чергу, за умов націоналізації промисловості стали відігравати в цій галузі роль лише засобу обліку. Одночасно банки по суті перестали бути кредитними установами: фінансування промисловості через банки зводилося до видавання грошових знаків за затвердженими кошторисами тощо. З початком же громадянської війни цей «розподільчий» соціалізм легко трансформувався у «воєнний комунізм».

Розвиток реальних подій, що розгорнувся після 1917 р., переконливо засвідчив: теорія і практика «воєнного комунізму» прийшла у гостре протиріччя з діями об'єктивних суспільних процесів. Безсумнівна заслуга політики «воєнного комунізму» полягала в одному: в результаті застосування надзвичайних заходів організаційного порядку (мілітаризація виробництва, централізація управління, адміністративний терор та ін.) вона відіграла вирішальну роль у тому, що радянською владою була здобута перемога у громадянській війні. Разом з тим у плані економічному

«воєнний комунізм» виявився цілком нежиттєздатним. Всупереч усім сподіванням, великомасштабне усупільнення природних і матеріальних ресурсів забезпечити скільки-небудь позитивні зрушення в економіці не змогло. На заваді цьому стали: розлад виробництва на націоналізованих промислових підприємствах (через відсутність у нових господарів необхідних досвіду та вміння); надмірний централізм, великомасштабні інфляційні процеси; продрозверстка, яка за короткий строк по суті зруйнувала економічні (ринкові) зв'язки міста і села тощо.

«Воєнно-комуністичний» експеримент і громадянська війна, разом узяті, обернулися для Радянської держави новими небачено тяжкими наслідками. «Загрожуюча катастрофа», про яку писав В. І. Ленін у 1917 р., не тільки не зменшилася, а, навпаки, набагато збільшилася. «Росія, – за словами самого ж Леніна, – з війни вийшла в такому становищі, що її стан найбільше схожий на стан людини, яку побили мало не до смерті» [17, с. 60].

Загальні матеріальні втрати, завдані народному господарству країни, досягли 39 млрд руб. золотом (це – понад 25% національного багатства); в тому числі втрати України перевищили 12 млрд руб. У 1920 р. загальний обсяг продукції великої промисловості в країні зменшився в порівнянні з 1913 р. в 7 раз, а в Україні – майже в 10 раз. В особливо важкому стані опинилися вугільна промисловість, чорна металургія, машинобудування (в 1920 р. виплавка чавуну становила 3% довоєнного виробництва, сталі – 5%, видобуток вугілля – 30%). Багато промислових підприємств було зруйновано, а більшість тих, що уцілили, не працювали через нестачу палива та матеріалів. Різко упав (до 20% від рівня 1913 р.) вантажообіг залізничного транспорту. Майже вдвічі скоротилося сільськогосподарське виробництво. А посуха і неврожаї 1920 р. і 1921 р. ще більше погіршили становище: майже зникли ресурси, необхідні для забезпечення міста і армії продовольством, а легкої промисловості – сировиною. Неухильно і небачено швидкими темпами знецінювалася радянська валюта (радзнаки): цінність рубля до середини 1921 р. в порівнянні з 1918 р. знизилася у 800 разів, а в порівнянні з 1913 р. – у 13 тис. разів. А тому в повному розладі перебували фінанси. Катастрофічно погіршилося матеріальне становище населення. Було запроваджено нормовану систему постачання за спеціальними картками. Денний пайок хліба на одну людину зменшувався до 100 грамів; до того ж видавався він не регулярно. В основних хліборобських регіонах (південь України, Поволжя, Північний Кавказ та ін.) лютував голод.

В результаті за таких жахливих реалій небачено сильно потерпіли людські ресурси країни взагалі. Всі втрати населення на фронтах і в тилу (від голоду, епідемій, терору) склали 8 млн чоловік. Якщо ж взяти трудові ресурси промисловості, то тут картина була такою. Через всі обставини, що склалися (фронтові втрати, голод, хвороби, відхід у село, перехід до занять кустарними промислами тощо) майже вдвічі зменшилася чисельність

робітничого класу; власне кажучи, він (робітничий клас) став розпилюватися, декласуватися. Робітники і селяни перебували в стані знесилення, близькому до повної неможливості працювати. І навіть за цих умов керівництво держави вдавалося до адміністративно-примусового залучення робочої сили до виробництва (трудова мобілізація тощо). В ході боротьби радянської влади проти ринку і приватнопідприємницької діяльності значною мірою був ліквідований шар професіональних підприємців, комерсантів, фінансистів і т. д. За деякими даними вже до 1920 р. у радянській країні було фізично знищено або опинилося у вимушеній еміграції понад 100 тис. підприємців [4, с. 7]. В той же час з ідеологічних міркувань зазнавали гоніння кадри вітчизняної інтелігенції, зокрема – вчених. У зв'язку з цим вищою мірою показовою стала позиція М. Горького, який у своєму листі до В. І. Леніна від 6 жовтня 1919 р. гнівно засудив, за його словами, варварську і ганебну практику «нищення наукових сил країни» [24].

Трохи пізніше (у другій половині 1920 р.), оцінюючи результати «воєнно-комуністичного» експерименту в цілому, В. Г. Короленко в одному з листів до радянського наркома освіти А. В. Луначарського «виніс» з цього приводу і зовсім убивчий «вердикт». «Ви перемогли капітал, – говорилося в листі, – і він лежить тепер біля ваших ніг, спотворений і розбитий. Ви не помітили тільки... що, вбивши його, ви вбили також виробництво. Радіючи своїми перемогами над денікінцями, над Колчаком, над Юденичем і поляками, ви не помітили, що потерпіли повну поразку на значно ширшому і важливішому фронті... Ви знищили буржуазну промисловість, нічого не створивши замість, і ваша комуна – це величезний паразит, що харчується від цього трупа» [13, с. 210].

Таким чином, із закінченням громадянської війни в країні виникла нова глибока економічна і політична криза. За цих умов, з метою врятування радянсько-компартійного режиму як такого, більшовицьке керівництво на початку 1921 р. зробило «різкий поворот» в інший бік. Під тиском реалій самого життя на найвищому політичному рівні було визнано, що «на економічному фронті, із спробою переходу до комунізму, ми на весну 1921 р. зазнали поразки серйознішої, ніж будь-яка поразка...» [18, с. 150]. І в зв'язку з цим у терміновому порядку було розроблено і офіційно затверджено комплекс нових форм і методів господарського будівництва, що одержали назву «нової економічної політики» (неп).

Суто інституційно новий план дій запроваджувався у такий спосіб. Курс на введення непу було проголошено X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р. Порядок і форми втілення в життя останнього визначалися постановою ВЦВК від 21 березня 1921 р. — «Про заміну продовольчої і сировинної розверстки натуральним податком». В декреті наголошувалося на необхідності розвитку ринкових відносин з метою створення заінтересованості селян у зміцненні і розвитку свого господарства, підвищенні його товарності. Відповідно до цього ряд декретів і постанов

був виданий також радянським урядом України: «Про дозвіл вільного обміну, купівлі і продажу сільгосппродуктів і фабрично-заводських і кустарних виробів», «Про кустарну і дрібну промисловість», «Про оренду промислових підприємств», «Про державні підряди і постачання» та ін.

З введенням непу почала складатися значною мірою нова модель економіки. На відміну від «воєнно-комуністичної», непівська модель являла собою варіант економіки ринкової. В загальному плані вона характеризувалася такими основними рисами.

Ключовою ланкою непу стала заміна продрозверстки продналогом. Саме в рамках цього курсу, на основі використання ринкових відносин, передбачалося відновити і налагодити зруйнований економічний зв'язок між містом і селом, врегулювати відносини між різними соціально-економічними укладами.

На відміну від «воєнного комунізму», в обмежених масштабах дозволялися вільна торгівля і приватнопідприємницька діяльність. Це, в свою чергу, значно активізувало процес зародження і становлення нової буржуазії (непманів), органічно пов'язаної з ринком.

На шляхах непу було здійснено важливі заходи з організаційної перебудови промисловості. Зокрема, скасовувалися декрети про суцільну націоналізацію дрібного та кустарного виробництв. Замість «воєнно-комуністичної» системи главкізму запроваджувалися трестування націоналізованої промисловості і переведення її на госпрозрахунок. Потім (1922 р.) державну промисловість було юридично відокремлено від державної влади. А це означало, що весь процес виробництва на націоналізованих підприємствах (включаючи забезпечення сировиною та матеріалами і реалізацію готової продукції) знов нерозривно пов'язувався з сферою ринкового обігу.

Введення продподатку (згідно з декретом Раднаркому від 28 березня 1921 р., він за розміром був приблизно вдвічі менший у порівнянні з продрозверсткою) і допущення вільної торгівлі сприяли кардинальному підвищенню матеріальної заінтересованості селян у збільшенні виробництва сільгосппродукції. Дана ж обставина, у свою чергу, об'єктивно служила інтересам держави (по лінії вирішення продовольчої і сировинної проблем). У здійсненні настанов непу, спрямованих на розвиток товарно-ринкових зв'язків між містом і селом, значну роль стала відігравати кооперація.

Відповідно до нових умов господарської діяльності сталися адекватні зміни, пов'язані з реформуванням системи трудових ресурсів. Зокрема, були відмінені такі породження «воєнного комунізму», як загальна трудова повинність і трудові мобілізації. Були ліквідовані також трудові армії. Замість цього здійснювався поступовий перехід до комплектування робочої сили на добровільних засадах.

На шляхах становлення непівської моделі ринкової економіки була адекватно реформована грошово-кредитна система країни. В результаті

грошової реформи 1922-1924 рр. здійснено перехід до твердої валюти: в обіг було випущено червінці (банкноти в 10 руб.), забезпечені золотом і товарами. Вони замінили собою знецінені (в небачених у світовій історії розмірах) старі грошові знаки (радзнаки). Відновилася робота банків. Замінивши бюджетне фінансування фінансуванням кредитним, банки стали стимулювати більш ефективну працю трестів.

Нарешті, чи не найсвоєріднішим принципом нової економічної політики було те, що визнання об'єктивної необхідності ринку тут органічно пов'язувалося з розвитком планових начал в народному господарстві. Ще напередодні X з'їзду РКП(б) декретом РНК при Раді Праці та Оборони була утворена Державна планова комісія (Держплан) (на неї покладалися завдання розробки єдиного державного господарського плану та загальне спостереження за його здійсненням). За офіційним визначенням, неп не змінював єдиного державного плану і не виходив з його рамок, а змінював підхід до його здійснення. Це положення Вища рада народного господарства України конкретизувала у такий спосіб: «планове начало неминуче включає в себе всю складність ринкових відносин»; «потрібні облік і планування ринку, вивчення його у часі, при сезонних та інших кон'юнктурних коливаннях, і в просторі – в усій безкрайній різноманітності місцевих ринків, з усіма їх побутовими, національними та іншими особливостями» [21, с. 21].

Історичне значення непу полягає в тому, що він створив необхідні умови і забезпечив відродження народного господарства країни. Заміна продрозверстки продподатком стала справді тим дійовим важелем, який давав змогу в найкоротші строки відродити сільське господарство і забезпечити країну необхідними продовольчими та сировинними (аграрного походження) ресурсами. Одночасно на основі розв'язання господарської ініціативи формувалася нова психологія у трудового селянства. Прискорювалося відновлення трудових ресурсів промисловості (за рахунок різних джерел: як робітників, що поверталися знов на виробництво, так і міської та сільської молоді, яка проходила професійне навчання). Цілеспрямоване запровадження в промисловості відрядної роботи послужило ефективним засобом зростання матеріальної заінтересованості, а отже – і підвищення продуктивності праці робітників. Велику позитивну роль відіграло об'єднання трудових і матеріальних ресурсів в єдиній державі (СРСР).

Стосовно до нових економічних умов, створених непом, ВРНГ зосередила під своїм безпосереднім керівництвом державного значення промислові підприємства, які в першу чергу забезпечувалися продовольчими, матеріальними і грошовими ресурсами. Заходи щодо відродження «основи всієї нашої економіки» (Донбас) були визначені спеціальною постановою РПО «Про відбудову кам'яновугільної промисловості Донбасу» від 27 травня 1921 р. РНК прийняла ряд декретів («Про оплату за перевезення на залізницях» від 9 липня 1921 р.,

«Про застосування на транспорті начал госпрозрахунку» від 16 січня 1922 р. та ін.), що сприяли прискоренню пристосування до нових форм економічного життя залізничного транспорту. Введення в обіг твердого радянського карбованця дозволяло адекватно трансформувати і плідно використовувати фінансові відносини в економіці країни.

Про те, наскільки ефективними були непівські трансформації, наочно свідчать результати, досягнуті у відродженні народного господарства. Досить сказати, що господарське піднесення спостерігалось в усіх галузях, що знайшло відбиття у відповідних показниках. Так, непівська система забезпечувала істотне підвищення ефективності виробничої діяльності суспільства в цілому: в результаті національний доход країни в 1926 р. становив вже 103% відносно 1913 р. Неухильно піднімалася з руїн промисловість: в 1926 р. її валова продукція як по СРСР в цілому, так і по УРСР зокрема, теж перевищила рівень 1913 р. Продуктивність праці в промисловості протягом відбудовного періоду підвищилася в 3,5 раза. Швидкими темпами відновлювалося сільське господарство: в 1925 р. обсяг валової продукції галузі по країні в цілому був на 12% більшим, ніж у 1913 р. Закупівлі хліба державою (разом з продподатком) перевищили обсяги продрозверстки періоду «воєнного комунізму» вже в 1922 р. Вантажобіг залізничного транспорту в 1925/26 р. по СРСР перевищив довоєнний, а по Україні – становив 75% цього рівня. Розв'язання ключової проблеми грошового обігу (перехід на золотий карбованець) поставило на здорову основу товарообіг у середині країни і сприяло входженню наших грошей у світовий обіг. А це, в свою чергу, позитивно відбивалося на діяльності фінансової системи держави.

Одним з найважливіших досягнень непу стали зміцнення і консолідація робітничого класу країни (важкий процес декласування робітників залишився позаду). Число робітників і службовців, зайнятих у промисловості, збільшилося на кінець 1925 р. до 91% довоєнного рівня. Одночасно заробітна плата робітників промисловості в 1925 р. досягла 94% довоєнної. Наше село вперше за багато років нагодувало своїх співгромадян. Була скасована карткова система. Разом з тим все ще зберігалось в значних розмірах таке соціальне явище, як безробіття.

Таким чином, незважаючи на всі зигзаги у здійсненні нової економічної політики, в 1920-ті роки на основі розгортання використання товарно-грошових відносин була створена нова (принципово відмінна від «воєнного комунізму») непівська модель господарювання – регульована державою змішана економіка ринкового типу. Переведення державних і кооперативних підприємств на госпрозрахунок, допущення (в певних межах) вільної торгівлі і приватнопідприємницької діяльності, відновлення ринкової конкуренції, оздоровлення грошового обігу, «ринкове відігрівання» кредитно-банківської системи тощо – все це забезпечувало створення цілком працездатних ринкових структур. Однак великі потенційні можливості непу, що проявилися в досить короткий строк,

керівниками радянської держави адекватно оцінені не були. Це зумовлено було тим, що вони дивилися на неп головним чином крізь призму політики. Яскравим свідченням тому стали такі відверті публічні висловлювання: «Змагання і суперництво, яке ми поставили на чергу дня, проголосивши неп, ... це – ще одна форма боротьби буржуазії з пролетаріатом» (*В. І. Ленін*, 1922 р. XI з'їзд РКП(б)) [19, с. 90]; ««Нову політику» ми завели для того, щоб на її основі і значною мірою її ж методами перемогти її. Як? Вміло користуючись законами ринку, спираючись на ці закони, вводячи в їх гру апарат нашого державного виробництва, систематично розширюючи планове начало. В кінцевому рахунку, це планове начало ми поширимо на весь ринок, тим самим, поглинувши і знищивши його. Іншими словами, наші успіхи на основі нової економічної політики автоматично наближують її ліквідацію, її заміну найновішою економічною політикою, яка буде соціалістичною політикою» (*Л. Д. Троцький*, 1923 р. XII з'їзд РКП(б)) [6, с. 343]. Відповідно до цього неп був перетворений на черговий експеримент, на цей раз – на тактичний маневр, нетривалу передишку перед новим (вирішальним) наступом на капіталізм.

Поворотним пунктом у цьому відношенні стало прийняття XIV з'їздом ВКП(б) (1925 р.) сталінського курсу на форсовану індустріалізацію країни. Курсу, який з непівськими принципами вже не поєднувався. І тому незабаром найвищим політичним керівництвом СРСР неп суто вольовими діями було відмінено, а непівську економіку трансформовано в її заперечення – економіку планово-централізовану.

В статье раскрываются разрушительные последствия гражданской войны и обусловленного ими усиления экономического хаоса в стране. Показана в связи с этим роль в углублении, а затем – в преодолении кризиса политики «военного коммунизма» и новой экономической политики соответственно.

1. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма – Париж: YMCA-PRESS. 1955. — [Репр. воспр. издания YMCA-PRESS. 1955 г. — М. : Наука, 1990. — 224 с.].
2. *Бруцкус Б. Д.* Социалистическое хозяйство: Теоретические мысли по поводу русского опыта // *Вопр. экономики.* — 1990. — № 8. — С. 145-151; № 9. — С. 153-158; № 10. — С. 90-103.
3. *Бухарин Н. И.* О ликвидаторстве наших дней // *Большевик.* — 1924. — № 2. — С. 4.
4. *Волосник Ю. П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. — Харків: НМЦ «СД», 2002. — 384 с.
5. *Гринчуцький В. І.* Промислові трести України в 20-ті роки. — К.: Наук. думка, 1997. — 180 с.
6. *XII съезд РКП(б) 17-25 апреля 1923 г.: Стенографический отчет.* — М. : Политиздат, 1968. — XXII + 903 с.
7. *Дерев'янкін Т. І.* Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. — К.: Наук. думка, 1975. — 280 с.
8. *Дерев'янкін Т. І., Толстов Р. Д.* Нэп и рыночные отношения (на материалах Украины). — К.: УкрНИИИТИ Госкомэкономики УССР, 1991. — 48 с.

9. *Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (ЗУ УСРР).* — 1921. — № 7. — Ст. 193; — № 14. — Ст. 389; — № 15. — Ст. 425; — № 23. — Ст. 650.
10. *История социалистической экономики СССР.* В 7 т. — Том 2: Переход к нэпу. Восстановление народного хозяйства СССР (1921-1925 гг.) / И. А. Гладков, Ю. Ф. Воробьев, В. А. Жамин [и др.] / Редколлегия: И. А. Гладков (отв. ред.) [и др.]. — М.: Изд-во «Наука», 1976. — 480 с.
11. *Історія народного господарства Української РСР.* У 3 т., 4 кн. — Том 2 / Т. І. Дерев'янкін, М. Д. Горбоватий, В. В. Городній [та ін.] / Редколегія тому: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К.: «Наук. думка», 1984. — 440 с.
12. *Кара-Мурза С. Г.* Советская цивилизация. Кн. 1: От начала до Великой Победы. — М.: Алгоритм, 2001. — 528 с.
13. *Короленко В.* Письма к Луначарскому // Новый мир. — 1988. — № 10. — С. 198-218.
14. *Кульчицький С. В.* УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). — Київ, 1995. — 203 с.
15. *Лантух І. В.* Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1918-1928 рр.). — Харків: «Основа», 2004. — 196 с.
16. *Ленін В. І.* До питання про політику міністерства народної освіти // Повн. збір. тв. — Т. 23. — С. 121-130.
17. *Ленін В. І.* Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня: Х з'їзд РКП(б) 8-16 березня 1921 р. // Повн. збір. тв. — Т. 43. — С. 50-64.
18. *Ленін В. І.* Нова економічна політика і завдання політпросвіт: Доп. на II Всерос. з'їзді політпросвіт 17 жовт. 1921 р. // Повн. збір. тв. — Т. 44. — С. 147-166.
19. *Ленін В. І.* Політичний звіт Центрального комітету РКП(б) 27 березня: XI з'їзд РКП(б) 27 берез. – 2 квіт. 1922 р. // Повн. збір. тв. — Т. 45. — С. 65-109.
20. *Лисичкин Г. С.* План и рынок. — М.: Экономика, 1966. — 96 с.
21. *Лортікян Е. Л.* Вивчення кон'юнктури ринку плановими органами України в роки непу // Історія нар. госп-ва та екон. думки України: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 28 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 21-30.
22. *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. — Том 3: Социализм. — М.: Госполитиздат, 1956. — 644 с.
23. *Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР* / В. В. Бондаренко, Д. Ф. Вирный, В. П. Теплицкий [и др.]. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 555 с.
24. *Письма М. Горького В. И. Ленину.* — Труд. — 1993. — 16 февр.
25. *Поляков Ю. А., Дмитренко В. П., Щербань Н. В.* Новая экономическая политика: Разработка и осуществление. — М.: Политиздат, 1982. — 240 с.
26. *Развитие металлургии в Украинской ССР* / З. И. Некрасов, Н. А. Терещенко, В. Г. Тищенко, М. Н. Середенко [и др.]. — К.: Наук. думка, 1980. — 960 с.
27. *Роговин В. Л. Д.* Троцкий о нэпе // Экон. науки. — 1990. — № 1. — С. 94-102.
28. *Симонов Н. С.* В предверии «великого перелома»: [Причины свертывания новой экономической политики] // Вопр. ист. КПСС. — 1990. — № 3. — С. 56-72.
29. *Сироткин В.* Уроки нэпа: мысли вслух. — Известия от 10 и 11 марта 1989 г.
30. *Субтельний О.* Україна: історія. — 2-е видання / Вст. ст. С. В. Кульчицького. — К.: «Либідь», 1992. — 512 с.
31. *Фридрих Л.* Продовольственный налог – главное звено перехода к нэпу // Экон. науки. — 1990. — № 1. — С. 86-93.